

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

С. Р. Захарія

РОЛЬ НЕФОРМАЛЬНИХ УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ 1980-Х РОКІВ У СТВОРЕННІ НАРОДНОГО РУХУ ЗА ПЕРЕБУДОВУ

Ключові слова: неформальні організації, Народний Рух України за перебудову, інтелігенція, національно-визвольний рух, політв'язні.

Ключевые слова: неформальные организации, Народный рух Украины за перестройку, интеллигенция, национально-освободительное движение, политзаключенные.

Key words: informal organizations, the Narodny Rukh of Ukraine for Perestroika, intelligentsia, national liberation movement, political prisoners.

Роки «перебудови» відзначалися зростаючою політичною активністю у суспільстві. Вона проявлялась в діяльності неформальних груп і об'єднань. Неформальними їх називали через те, що вони були прототипами формальних, тобто створених Комуністичною партією організацій.

На даний час в Україні існує чимало досліджень, присвячених діяльності неформальних організацій та створенню НРУ за перебудову. Це, наприклад, праця Миколи Поровського «Тільки Рухом життя і обіймеш...» дозволяє конкретно перенестися нам у час створення НРУ за перебудову. Повість-спогад передає увесь колорит особистісних переживань безпосереднього учасника тих подій [1].

Михайло Горинь у своїй праці «Запалити свічку» розповідає про всі етапи, які прийшлося пройти дисидентам, щоб створити першу сильну опозиційну організацію — НРУ за перебудову. Не можна сказати, що вона була єдиною, адже існувала УГС, ряд неформальних організацій, проте саме в її лавах об'єдналися

усі передові опозиціонери. І саме це створило підґрунтя для подальшої зміни статусу України — із УРСР в Українську незалежну державу [2].

Серед інших досліджень варто відзначити такі праці: М. Прокоп «Напередодні незалежності України. Спостереження і висновки» [3], О. М. Майборода «Політична історія України ХХ ст.» [4], Г. Гончарук «Народний Рух України. Історія» [5], «Тисяча років української суспільно-політичної думки» [6]. Вони надають необхідну інформацію для ознайомлення з феноменом НРУ за перебудову, а також з діяльністю неформальних організацій та інтелігенції у процесах її створення.

Прокомуністичні, провладні громадські об'єднання виконували роль «передавального паса» від влади до населення. Вони слугували одним з каналів тоталітарного контролю за суспільством, відповідали за ідеологію. У середині 1980-х рр. в УРСР функціонували десятки тисяч первинних осередків суспільно-політичного, фізкультурно-оздоровчого, природничо-пізнавального та інших напрямків, які охоплювали понад півтора мільйона чоловік — від піонерів до пенсіонерів.

Ідеологи партії ретельно слідкували за тим, щоб у лави формальних організацій не проникали «екстремістські елементи». Доволі упереджено вони ставилися до неформальних організацій, які виникали без узгодження з партійними структурами. Хоч ці товариства не були протизаконними, оскільки громадяни за законом мали право на об'єднання. Втім ця конституційна норма до лібералізації режиму практично не діяла.

Виникає питання, чи є доцільним та необхідним вивчати внесок неформальних організацій у створення такої політичної сили, як Народний Рух України за перебудову?! Однозначно, що так, адже саме їхній внесок у її створення важко переоцінити. Повернувшись після ув'язнень саме дисиденти стали тією рушійною силою, яка почала активно пришвидшувати темпи «перебудови», вимагати не формального, а дієвого виконання головних програмних обіцянок, пов'язаних з новим курсом розвитку держави. Вони вимагали не «слів, а дій» від влади, прагнули відкрити завісу, яка розмежовувала світ партверхівки та народу.

До того ж і в сучасній Україні існує чимало прототипів організацій 1980-х рр. Що змінилося за час незалежності Украї-

ни у сфері політики? Та практично нічого! І досі існує боротьба «ідеологічною» зброєю між офіційною владою і опозицією. Українці не змінилися, вони і досі сперечаються з національного питання. І, мабуть, поки ми не дійдемо згоди й надалі будуть поставати питання про «поділ» українців, що в політиці є зразком боротьби націоналістів і лібералів.

У серпні 1987 р. у Києві виник Український культурологічний клуб (УКК). Серед його членів було чимало політв'язнів та дисидентів. Проблеми, які обговорювали його члени, стосувалися історії та культури, відкривали «білі плями» радянської історії й тим самим неминуче ставали в опозицію до політичного режиму. Перший секретар Київського міському Компартії України К. Масик наприкінці 1987 р. звинуватив УКК в соціальній демагогії та екстремізмі. «Керівники УКК, — заявив він, — намагаються використати перебудову і гласність для пропаганди ідей, чужих радянському патріотизму і соціалістичному інтернаціоналізму» [7, с. 501]. Тиск, який здійснювала влада на цю організацію, призвів до її розпуску, проте вслід за УКК виникли інші організації.

У жовтні 1987 р. у Львові заявило про своє існування Товариство Лева. Воно об'єднувало творчу молодь, студентів, робітників, навіть деяких комсомольських лідерів. Одним з ініціаторів та першим головою товариства став Орест Шейка, який на той час був секретарем міському комсомолу, а отже, «професійним революціонером». Це товариство займалося благоустроєм Личаківського кладовища, парку «Високий замок». Серед ініціатив товариства було відновлення народних промислів, організація міжреспубліканської екологічної експедиції «Дністер» та багато інших акцій [8, с. 10].

У цей же час члени міжнародного «Пенклубу» І. Калинець, М. Осадчий, М. Руденко, Є. Сверстюк, І. Світличний та інші виявили ініціативу у створенні Української асоціації незалежної творчої інтелігенції.

Весною 1988 р. при Київському університеті ім. Т. Шевченка виникла студентська організація «Громада». А при Будинку вечерніх АН УРСР створюється українознавчий клуб «Спадщина».

Восени 1988 р. партійний комітет київської організації Спілки письменників України утворив ініціативну групу сприяння перебудові в складі: І. Драча (голова), В. Маняка, Ю. Муш-

кетика, О. Мусієнка, Б. Олійника, Д. Павличка, Б. Рогози, М. Слабошпицького, С. Тельнюка й В. Терена. Група почала утворення масової політичної організації. Ними було окреслено чотири стратегічні напрямки, по яких мала розгортатися діяльність цієї організації: проблеми мови, екологічні проблеми, оприлюднення творів забутих і репресованих письменників, а головне — десталінізація [9, с. 29–30]. Саме Спілці письменників України належало лідерство у процесі оновлення суспільної думки, а особливо її центральному органу — газеті «Література на Україна».

У вересні 1987 р. І. Гель разом з В. Барладяну, М. Горинем, З. Попадюком та В. Чорноволом створив Українську ініціативну групу за звільнення в'язнів сумління.

Процес об'єднання правозахисних структур почався у вересні 1987 р. Саме тоді в Москві зустрілися українець В'ячеслав Чорновіл та вірменин Паруй Айрікян, які підписали заяву про створення тимчасового Вірмено-Українського комітету захисту політв'язнів, а 6 жовтня у Львові була створена Українська ініціативна група за звільнення політв'язнів, які ще знаходилися в радянських концтаборах. До складу групи ввійшли Василь Барладяну (Одеса), Іван Гель (Львів), Зорян Попадюк (Самбір), Степан Хмара (Червоноград), головою був обраний Михайло Горинь (Львів). У цій заяві було вказано, що горбачовська демократизація суспільства не торкнулася багатьох політв'язнів, які до цього часу знаходяться в концтаборах. Автори заяв вимагали їх звільнення та реабілітації, а також вилучення із Кримінального кодексу УРСР статей 62 і 187–1, за якими репресували українських інакодумців. Починаючи з січня 1988 р. ідея створення Міжнародного комітету захисту прав політв'язнів набирає конкретних форм.

Особливо представницькою була Львівська нарада, що відбулася 11–12 червня 1988 р. Головна увага на цій нараді приділялася національному питанню і тому, що його вирішити можуть лише національні рухи народів, а не республіканські уряди [2, с. 256]. Тобто піднімалося питання про те, що кожна країна самобутня і має право на те, щоб вирішувати в першу чергу свої локальні питання, а не допомагати урядовому центру.

З 1987 р. І. Гель почав опановувати релігійний аспект боротьби. Саме він став одним з ідеологів та керівників руху за ле-

галізацію та реабілітацію Української греко-католицької церкви. Було відроджено діяльність «Комітету по захисту УКЦ». І. Гель став його головою, секретарем залишився отець Г. Будзинський. Членами комітету стали: отець П. Зеленюх, В. Кобрин, отець Я. Лесів, єпископ І. Маргітич, С. Петраш-Січко, отець М. Гаврилів та С. Хмара. Комітет видавав журнал «Християнський голос». Ця організація тільки підтвердила, що будь-які зміни в українському суспільстві, переважно на західно-українських землях, (де безпосередньо діяла УКЦ) проходять під впливом церкви [10, с. 139].

Проте влада не залишала неформальні організації без своєї уваги, КДБ пильно спостерігав за їхньою діяльністю. Влада не вдавалася, як раніше, до арештів, а цькування у засобах масової інформації лише сприяли популяризації неформалів. Навіть спроба створити навколо них завісу мовчання не допомогла.

Політична ситуація наприкінці 1980-х рр. в Україні починає набирати більш радикального характеру. Істотний поштовх для піднесення суспільно-політичної активності давали Прибалтійські республіки. Українська політична думка і дія поширилися також і в площині міжнародних взаємин, точніше, співпраці з іншими неросійськими народами СРСР. Про це свідчить створення Міжнаціонального комітету захисту політичних в'язнів з участю представників Естонії, Латвії, Литви, Вірменії і України та особливо координаційного Комітету національно-демократичних рухів з участю представників тих же народів і Грузії.

Контакти з народними фронтами Прибалтійських республік мали прямий вплив на форму неформальних організацій, в тому числі і НРУ, і зміст їх програмних документів. «Проект програми НРУ — документ далеко не оригінальний. Назви розділів і багато програмних документів запозичені із «Загальної програми Народного фронту Естонії», з підготовленого «Саюдісом» «Проекту Конституції Литовської РСР», та інших документів прибалтійських народних фронтів — говорилось в аналітичній записці, підписаній директором інституту історії партії при ЦК КПУ Ф. Рудичем» [11, с. 163].

У лютому 1989 р. «Літературна Україна» надрукувала проєкт програми Народного Руху України за перебудову. Через

це вона була вилучена з газетних кіосків, і зокрема в Одесі. Проект програми був менш радикальним порівняно з програмами народних фронтів Прибалтики, мав ознаки компромісного опрацювання. Але навіть така «лояльна» до влади програма була названа В. Щербицьким «спробою використати демократизацію і гласність на шкоду дружбі народів, а отже, і на шкоду перебудові» [7, с. 505].

Виникненню суспільно-політичних зрушень в Україні сприяли як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. До перших відноситься загальна криза радянської системи управління, що вела до її розвалу, а також соціальне невдоволення трудящих своїм матеріальним, політичним, духовним та національним становищем.

Натхненником і організатором національно-визвольного руху була інтелігенція. Саме в її рядах розпочався рух, спрямований на сприяння перебудові, на перетворення її з урядової політики в усвідомленні дії народних мас. Організація, що постала серед інтелігенції, так і називалася: Народний Рух за перебудову.

Громадська хвиля, яка безпосередньо впливала на формування Народного Руху, мала політичне забарвлення. Лідери національно-політичних сил були серйозно налаштовані на захист українських національних інтересів. Так, на мітингу 3 травня 1989 р. Української Гельсінкської спілки та інших неформальних організацій лунали вимоги встановлення символіки (жовто-блакитний прапор, тризуб) і надання підтримки Народному Руху України за перебудову [12, с. 115].

Усі неформальні організації не могли відкрито знехтувати КПУ, вони не наважувались відкрито піти проти її політики. Лише перший з'їзд НРУ зумів відверто звинуватити владу в усіх її злочинах. Радикальні та поважні вихідці з дисидентського середовища вже не мали більше сили мовчати.

Отже, неформальні організації 1980-х рр. відіграли вагомую роль у послабленні влади, її впливу на населення через ідеологію. Проте варто відзначити, що це стало можливо великою мірою через політику, яку проводила сама КПУ. Вона, так би мовити, посприяла їх розвитку, звичайно навіть не підозрюючи про це. Встановлення офіційними структурами домінуючої ролі стосовно неформальних організацій викликало їх спротив.

Мирний діалог і компроміс явно не вдавалися. Репресивні методи знищили авторитет партії і змусили інтелігенцію перейти до відкритого конфлікту з владою, боротьби «не словами», а мітингами.

Крім того, влада не бажала визначити статус неформальних об'єднань, встановити межі втручання в їх діяльність. Це призводило до розходжень в політиці на місцях. Всі дії влади проти неформалів призводили до загострення кризових явищ. Тому можна відзначити, що влада сама безпосередньо стала каталізатором активності суспільства, і зокрема інтелігенції.

Отже, всі ці процеси, що відбувалися в складний і «переломний час» 1980-х рр. в Україні, допомогли організації прогресивної частини суспільства в громадські, опозиційні об'єднання. Саме завдяки їхній діяльності виносилися на загальний «суд» жахливі наслідки Чорнобильської катастрофи та скрутне становище політв'язнів. Але головною заслугою неформальних організацій стала їх загальна консолідація і створення НРУ за перебудову, каталізатора у проголошенні незалежності України.

Джерела та література

1. Поровський М. І. Тільки Рухом життя і обіймеш... — К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2009. — 452 с., іл.
2. Горинь М. М. Запалити свічку. — Харків, 2009. — 327 с.
3. Майборода О. М. Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. Том 6. Від тоталітаризму до демократії (1945–2002). — К., 2003. — 696 с.
4. Прокоп М. Напередодні незалежності України. Спостереження і висновки. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1993.
5. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. — Одеса: Астропринт, 1997. — 380 с.
6. Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. Т. 9 (1989–2001). — К.: Дніпро, 2001. — 660 с.
7. Гусев В. І., Дрожжин В. П., Слюсаренко А. Г. Новітня історія України (1900–2000). — К., 2000.
8. Гарань О. В. Убити дракона (З історії Руху та нових політичних партій України). — К., 1993.
9. Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К., 1994.
10. Батенко Т. Я повстаю, отже я існую... Політичний портрет Івана Геля. — Л., 1999.
11. Кінка С. М. Народний Рух України і прибалтійські народні фронти: контакти, спільне і особливе // Народний Рух України: місце

в історії та політиці / Одеський національний політехнічний університет. — Одеса, 2011.

12. Діденко Ю. В. Народний Рух України у створенні передумов та визначенні головних напрямків державотворення в Україні // Народний Рух України: місце в історії та політиці / Одеський національний політехнічний університет. — Одеса, 2011.

Анотації

Zachariya S. P. Role of informal Ukrainian organizations of 1980-x years in the establishment of the Narodny Rukh za perebudovku.

Стаття посвячена неформальним організаціям, которые действовали во второй половине 1980-х годов в Украине. Целью является анализ деятельности неформальных организаций «интеллигенции» в борьбе за провозглашение независимости Украины.

Zachariya S. R. The role of informal Ukrainian organizations of the 1980-th to the establishment of the Narodny Rukh of Ukraine for perebudovu.

Article is dedicated to informal organizations that operated in the second half of the 1980th in Ukraine. The aim of the article is to analyze the activities of informal organizations of «intelligentsia» in the struggle for independence of Ukraine.

Г. Л. Звонкова

ПІВДЕННИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР АН УРСР: КОРОТКИЙ ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

Ключові слова: *інститут, наука, науковий центр, вчений, регіон, дослідження, експеримент.*

Ключевые слова: *институт, наука, научный центр, ученый, регион, исследование, эксперимент.*

Key words: *institute, science, scientific center, scientist, region, investigation, experiment.*

У 1971 р. постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР було створено п'ять наукових центрів (НЦ) Академії наук Української РСР: Харківський (у 1981 р. перейменований на Північно-Східний), Донецький, Дніпропетровський, Південний (у м. Одесі) та Західний (у м. Львові), а згодом і шостий — у м. Києві. Науковими центрами передбачалось в короткі строки розробити і реалізувати програми, спрямовані